

Jeńcy i jeniectwo

w strefie południowych wybrzeży Bałtyku,
Pomorza i Połabia do 1230 roku

Marek Smoliński

Jeńcy i jeniectwo

w strefie południowych wybrzeży Bałtyku,
Pomorza i Połabia do 1230 roku

Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego
Gdańsk 2025

Recenzent

Dr hab. Jarosław Sochacki, prof. UP

Redaktor Wydawnictwa

Michał Staniszewski

Projekt okładki i stron tytułowych

Kaja Mucha

Na okładce

Der Herzog von Anhalt, *Codex Manesse* (Wikimedia Commons,
domena publiczna)

Wniety i finaliki na podstawie odrysów średniowiecznych pieczęci
z *Meklenburgische Urkundenbuch*, Bd. 4, 10, Schwerin 1867–1877
oraz *Codex Pomeraniae diplomaticus*, Bd. 1, Greifswald 1862 (domena
publiczna)

Skład i łamanie

PRACOWNIA

Publikacja sfinansowana ze środków Wydziału Historycznego
Uniwersytetu Gdańskiego

© Copyright by Uniwersytet Gdański

Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego

ISBN 978-83-8206-755-2

Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego

ul. Armii Krajowej 119/121, 81-824 Sopot

tel. +48 58 523 11 37, tel. kom. +48 725 991 206

e-mail: wydawnictwo@ug.edu.pl

wydawnictwo.ug.edu.pl

Księgarnia internetowa: wydawnictwo.ug.edu.pl/sklep/

Druk i oprawa

Zakład Poligrafii Uniwersytetu Gdańskiego

ul. Armii Krajowej 119/121, 81-824 Sopot

tel. +48 58 523 14 49

Spis rzeczy

Słowo wstępne 9

Rozdział 1

Jeńcy i jeniectwo w wojnach na południowych
wybrzeżach Bałtyku i na Połabiu do 1150 r. 54

Rozdział 2

Jeńcy i jeniectwo w okresie połabskich i nadbałtyckich
wojen prowadzonych przez księcia saskiego Henryka Lwa
oraz królów Danii Waldemara I Wielkiego i Kanuta VI
(1157–1185) 100

Rozdział 3

Jeńcy i jeniectwo w dobie zaprowadzenia duńskiego
zwierzchnictwa na południowych wybrzeżach
Bałtyku i fragmentów walk między stronniczwymi
Hohenstaufów i Welfów o koronę króla niemieckiego
(rzymskiego), do 1218/1222 r. 128

Rozdział 4

Niewola króla duńskiego Waldemara II i jej skutki dla
ukształtowania się form towarzyszących uwięzieniu
i uwolnieniu jeńców wywodzących się z elity
społecznej 180

Zakończenie 246

Bibliografia 255
Wykaz skrótów 286
Summary 288
Indeks nazw osobowych 296
Indeks nazw geograficznych 315

~ 5 ~

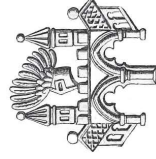

*Uxori meæ
Alexandræ dedico*

Słowo wstępne

W okresie od XII do XIV w., w zależności od rejonu Europy i recepcji kultury rycerskiej, na polach bitew stopniowo upowszechnił się rytuał poddania się. Służył ocaleniu własnego życia w sytuacji, która jednemu z walczących przeciwników wydawała się beznadziejna. Polegał na tym, że pokonany rycerz oddawał swą rękawicę i miecz jako bitewny zastaw przywołanemu przez siebie rycerzowi strony przeciwnej. Pokonany często też klękał przed tym, któremu oddawał się do niewoli. Wybrany w ten sposób zwycięzca kapitulację przeciwnika przyjmował jako pan („właściciel”) zwyciężonego, zobowiązując się zatroszczyć o zachowanie jego życia¹. Niekiedy żądano od jeńca jego słowa honoru², że będzie wypełniał warunki

¹ P. Contamine, *Kriegsgefange. I. Allgemein und westliches Europa* [w:] *Lexikon des Mittelalters* (dalej: LM), Lief. 5, szp. 1528–1531; A. Niewiński, *Rytuał poddania się do niewoli w późnym średniowieczu. Rola ceremoniału w akcie kapitulacji [w:] Kapitulacje w dziejach wojen. Z dziejów wojskowości polskiej i powszechnej*, red. A. Niewiński, Oświęcim 2017, s. 168–170; *idem, Jeniectwo wojenne w późnym średniowieczu. Studia nad problematyką zjawiska w Polsce w kontekście zachodnioeuropejskim*, Oświęcim 2020, s. 97 *et seq.* Okup pobierano również za wydanie ciała znanego przeciwnikowi rycerza, który poległ na polu bitwy. Zob. np. A.F. Grabski, A. Nadolski, *Wojskowość polska w okresie wczesnofeudalnym* [w:] *Zarys dziejów wojskowości polskiej do roku 1864*, red. J. Sikorski, t. 1, Warszawa 1965, s. 56–57.

² A. Niewiński, *Jeniectwo wojenne...*, s. 84. Słowo honoru dane przez jeńca jego zwycięzcy w późniejszym średniowieczu pozwalało osobie, która dostała się do niewoli, po określeniu terminu ponownego stawienia się u tego ostatniego, powrót do domu. Dzięki temu wzrastały szanse zebrania okupu przez jeńca czy załatwienia innych spraw umożliwiających formalne zwolnienie z niewoli.

postawione przez tego, któremu oddał się do niewoli. Wymierną nagrodą dla zwycięzcy, oprócz sławy rycerskiej, był okup³, na który mógł on liczyć ze strony przegranego.

Problem dotyczący pytania, skąd pochodziły środki na zapłatę, będzie rozważany w tej publikacji. W latach 70. XIII w. w Meklemburgii do zebrania jakiejś części środków na wykup jeńca wywodzącego się z grona panów lennych zobowiązani byli lennicy. W 1278 r. hrabiowie szweryńscy Helmold III i Mikołaj I stwierdzili, że raz w roku ich wasale z ziem wittenburskiej i boizenburskiej zapłacą im jedną grzywnę srebra lubeckiej monety od każdego łana w zamian za zwolnienie od innych obciążeń finansowych. Od tej decyzji były wyjątki. Jeden z nich zachodziłby, gdyby któryś z hrabiów lub ich potomków z powodu wojny lub innego nagłego zdarzenia zostałby pojmany przez wrogów. Wówczas wasalowie hrabiów byli zobowiązani do finansowej partycypacji w zebraniu koniecznego okupu⁴.

Zob. ostatnio o tym: S. Szybkowski, *Wojciech z Bnina w krzyżackiej niewoli. Dokumentacja epistolograficzna*, „Studia z Dziejów Średniowiecza” 2020, t. 23, s. 394.

³ Zwrot jeńców wolności w zamian za zapłatę okupu miał występować się w XI w. na cyt. „ziemiach frankijskich”. Tak twierdziła np. Jean Dunbabin (*Captivity and Imprisonment in Medieval Europe, 1000–1300*, Palgrave Macmillan 2002, s. 9). Zwyczaj ten ma z pewnością o wiele starszy rodowód i na północy Europy funkcjonował już w X w., jeśli nie wcześniej.

⁴ *Meklenburgische Urkundenbuch*, hrsg. von F. Lisch et al. (dalej: MUB), Bd. 2, Schwerin 1864, nr 1504; A. Erler, *Der Loskauf Gefangener, ein Rechtsproblem seit drei Jahrtausenden*, Berlin 1978, s. 28. W drugiej połowie XIII w. funkcjonowały też prawa regulujące wykup albo partycypację w zwrocie wysokości okupu za jeńca-rycerza przez jego feudalnego zwierzchnika. Stopniowo rozpowszechniły się one też w księstwach piastowskich. Zachowane źródła najszybciej pozwalają je zaobserwować w najbardziej otwartym na zachodnie wpływy kulturalne Śląsku. Zob. J. Tyszkiewicz, *Jeńcy wojenni i dyplomacja polska w XV–XVI wieku* [w:] *Balticum. Studia z dziejów polityki, gospodarki i kultury XII–XVII wieku ofiarowane Marianowi Biskupowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. Z.H. Nowak, Toruń 1992, s. 360–361; zob. też: B. Śliwiński, *O niektórych aspektach wykupu z niewoli jeńców-rycerzy w Polsce dzielnicowej i zjednoczonej* [w:] *Ojczyzna bliższa i dalsza: studia historyczne ofiarowane Feliksowi Korytkowi w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*, red. J. Chrobaczyński, A. Jureczko, M. Śliwa Kraków 1993, s. 311–321; J. Matuszewski, *Książęcy czy królewski obowiązek wykupu jeńców*

~ 10 ~

Ze względu na wzrost znaczenia miast w warunkach Rzeszy członkowie ich społeczności uczestniczący w feudalnych wojnach tego okresu również przyjmowali obyczaje rycerskie i w razie potrzeby oddawali się do niewoli, mogąc liczyć na ocalenie życia w zamian za okup, który byli w stanie zaproponować zwycięzcy. W wypadku mieszczan hamburskich środki na wykup własnych obywateli z niewoli przeciwnika znalazły swe odzwierciedlenie w dokumentach miejskich już z lat 20. XIII w.⁵ Miasta, których samorząd był w większym stopniu skrepowany zależnościami od miejscowych sił feudalnych, wykupywały nie tylko swych obywateli, ale partycypowały też w kosztach uwolnienia swych panów. Z tego względu uzyskując samodzielność samorządowo-prawną od swoich właścicieli, miasta te wiązały obietnice wykupu z niewoli ich niedawnych panów z przyznaniem tym miastom określonych praw. W 1282 r. margrabiowie brandenburscy Otton IV i Konrad zawarli układ z mieszczanami ze Stendala. W jednym z jego punktów napisano: „Item si aliquem ex nobis captivari contigerit quod absit, tunc predicti Burgenses ad redemptionem nostram semel nobis dabunt ducentas marcas et non amplius”, co można rozumieć jako postanowienie, że gdyby któryś z margrabiów został pojmany, to mieszczanie dadzą im jednorazowo 200 grzywien na wykupienie i ani grosza więcej⁶. W tym samym roku podobną umowę margrabiowie zawarli z miastem Prenzlau. Na wypadek uwięzienia

z niewoli? Od kiedy powinność wykupu poddanego – żołnierza obciąża polskiego władcę? [w:] *Ustrój i prawo w przeszłości dalszej i bliższej, Studia historyczne o prawie dedykowane prof. Stanisławowi Grodzkiemu w pięćdziesiątą rocznicę pracy naukowej*, red. J. Malec, W. Uruszczak, Kraków 2001, s. 55–66; A. Niewiński, *Jenietwo wojenne...*, s. 22.

⁵ *Hamburgisches Urkundenbuch*, hrsg. von J.M. Lappenberg (dalej: HamUB), Bd. 1, Hamburg 1842, nr 1318.

⁶ *Codex diplomaticus Brandenburgensis. Sammlung der Urkunden, Chroniken, und sonstigen Quellschriften für die Geschichte der Mark Brandenburg und ihrer Regenten*, hrsg. von A.F. Riedel (dalej: CDBrandenb.), Th. A, Bd. 15, Berlin 1858, nr 38, s. 26–27; *Regesten der Markgrafen von Brandenburg aus askanischen Hause*, hrsg. von H. Krabbo, G. Winter (dalej: Regesten), Lief. 1–11, Leipzig 1910–1930, Supplementband, Berlin 1955, nr 1298.

~ 11 ~

lub niewoli margrabiego mieszczanie mieli jednorazowo zapłacić za jego uwolnienie 200 grzywien srebra⁷. Można więc zakładać, że i inne miasta, które chciały uzyskać od margrabiów zwiększenie swych praw, punkt dotyczący jeniectwa Askańczyków wpisywały w program negocjacji prowadzonych z margrabiami⁸.

Okres, z którego pochodzą cytowane dokumenty, jest czasem, gdy normatywne świadectwa są coraz liczniejsze i w lepszym stopniu uzupełniają przekazy źródeł narracyjnych: hagiograficznych, rocznikarskich – przede wszystkim rocznikarskich dotyczących jeńców i jeniectwa. Wcześniej dokumenty średniowieczne, do których można się odwołać, badając określone w tytule tej książki terytorium, są nieliczne. Tylko pobocznie interesują się one problemami jeniectwa i jeńców. Tym niemniej już wtedy można zauważyć związane procesy zwalniania jeńca z niewoli z umową prawną dotyczącą spłaty długów. Zmianę przynosi dopiero konflikt szweryńsko-duński i aresztowanie duńskich władców w 1223 r. przez hrabiego ze Szwerynu, Henryka. Dokumenty wytworzone przy okazji negocjacji o ich uwolnienie są najważniejszymi świadectwami nawiązującymi do spraw kształtujących się praktyk negocjacji o uwolnienie bogatych jeńców dynastycznych, sumy okupu, które trzeba było za nich zapłacić, etapów przekazywania jeńców i okupu, odpowiedzialnego ubezpieczenia kolejnych etapów tej operacji, wymuszania ustępstw terytorialnych i politycznych oraz zabiegów dyplomatycznych mających na celu zmianę zaprzysiężonych niekorzystnych układów dla uwięzionego. Abstrahując od wysokości wykupu, opisana praktyka była też stosowana przy wykupie z niewoli księcia brunszwicko-lüneburskiego Ottona, zwanego Dzieciątkiem.

⁷ CDBrandenb., Bd. 21, Berlin 1861, nr 9, s. 94; Regesten, nr 1311.

⁸ O polityce miejskiej margrabiów zob. np.: E. Schmidt, *Die Mark Brandenburg unter den Askaniern (1134–1320)*, Köln–Wien, s. 102–118; W. Schich, *Berlyn, Struzberch, Vrankenvorde ... et alia loca plurima exstruxerunt Bau der Stadte in der Mark Brandenburg* [w:] *Mittleuropaisches Stadtwesen in Mittelalter und Frühneuzeit*, hrsg. von W. Janssen, M. Wensky, Köln–Weimar–Wien 1999, s. 105–140.

Cele niniejszej publikacji można przedstawić w kilku punktach.

Stanowi ona próbę:

1. ukazania okoliczności, w jakich jeńcy dostawali się do niewoli podczas walk toczonych na południowych wybrzeżach Bałtyku, Połabiu i Pomorzu;
2. uchwycenia momentu, gdy przetrzymywanie jeńca w zamian za okup czy ustępstwa polityczno-terytorialne stało się bardziej opłacalne niż jego fizyczna eliminacja. Wydaje się, że proces ten na omawianym terenie związany był z rozszerzeniem się chrześcijaństwa i wzmożeniem różnego rodzaju kontaktów między nacjami uczestniczącymi w wojnach. Znany z terenów Europy Zachodniej przedstawiony na początku pracy sposób wejścia jeńca do niewoli zupełnie nie występuje w relacjach źródłowych pochodzących z omawianych terenów w interesującym nas okresie;
3. odnalezienia prawidłowości, która decydowała o tym, do kogo należał jeniec wzięty do niewoli. Czy należał do suzerena, pod którego sztandarem walczyli jego lennicy, biorący do niewoli swych przeciwników i ze względu na feudalne zobowiązania byli zobowiązani do oddania ich w ręce swego pana feudalnego? Czy też proces ten należy traktować jednostkowo i jeniec faktycznie należał do zwycięzcy, który wziął go do niewoli? Konieczność oddania jeńców panu feudalnemu wynikała wówczas z siły i znaczenia pana feudalnego oraz jego osobistych relacji z rycerstwem walczącym po jego stronie. W tym punkcie mieszczą się też opisy sposobów, w jakich jeniec, który odzyskał wolność, starał się zmienić niekorzystne dla siebie zaprzyęsięzone warunki uwolnienia;
4. wskazania miejsc, w których osadzano jeńców wojennych. Wiąże się to z próbą uchwycenia losu jeńca w niewoli. Niestety zachowane źródła sposób traktowania jeńca ukazują dość schematycznie. Odnoszą się przede wszystkim do pozbawienia jeńca wolności. Nagminne są opisy krępowania jeńców. Początkowo trudno jest określić różnice w traktowaniu wojennego jeńca

~ 13 ~

poimanego po walce i cywila, który dostał się w ręce napastników. Ten ostatni nie uczestniczył bezpośrednio w walce, ale nieprzygotowanego do obrony pochwycono podczas wyprawy wojennej, by zrobić z niego niewolnika. Wraz z rozwojem stosunków feudalnych i zapewne recepcją kultury rycerskiej sytuacja ta powoli zaczyna się zmieniać w początkach XIII w. Realizacja tych celów jest zdeterminowana przez zachowane źródła historyczne. Najważniejsze dokumenty, które dostarczyły materiału badawczego, opublikowano w ramach kodeksów: duńskiego, meklemburskiego i szlezwicko-lüneburskiego⁹. Niektóre wiadomości do wykorzystania przyniosły również dyplomy wydane w kodeksach miast: Hamburga, Lubeki oraz pomorskim¹⁰. Jednostkowe informacje dotyczące jeńców można też odszukać w innych zbiorach dokumentowych przywoływanych w tej publikacji.

Biorąc pod uwagę omawiany okres, szczególne znaczenie mają źródła narracyjne. Są to przede wszystkim kroniki, wzbogacone przekazami rocznikarskimi. Należą do nich opracowania opisujące dzieje południowych wybrzeży Bałtyku i słowiańskiej Połabyszczyzny. Skorzystano więc z kroniki saskiej powstałej w latach 967–968/973 przez Widukinda z Korbei¹¹. Kronika ta jest zapisem dziejów Sasów do śmierci cesarza Ottona I. Wspomina też o wojnach Sasów toczonych z sąsiadami, w tym też Słowianami. Uwzględniono

⁹ *Diplomatarium Danicum*, ed. N. Skyum-Nielsen (dalej: DD) Raekke 1, Bd. 5: 1211–1223, København 1957; R. 1, Bd. 6: 1224–1237, København 1979; R. 1, Bd. 7: 1238–1249, ed. N. Skyum-Nielsen, H. Nielsen, København 1990; MUB, Bd. 1, Schwestern 1863; *Schleswig-Holsteinische Regesten und Urkunden*, bearb. P. Hasse (dalej: SHR), Bd. 1, Hamburg–Leipzig 1886.

¹⁰ HamUB, nr 346, 818, 1318; *Urkundenbuch der Stadt Lübeck* (dalej: UBSL), bearb. von J.F. Böhm, F. Techen, Bd. 1–2, Lübeck 1843–1858; *Pommersches Urkundenbuch*, hrsg. von K. Conrad (dalej: PommUB), 2 Aufl., Bd. 1/1, Köln–Wien 1970.

¹¹ *Widukindi monachi Corbeiensis rerum gestarum Saxoniarum libri tres*, hrsg. von G. Waitz, K.A. Kehr, P. Hirsch (dalej: Widukind) [w:] *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicae separatim editi*, Bd. 60, Hannover 1935.

tu także *Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum*, obejmujące lata 755–1072 i napisane ok. 1075–1076 przez Adama z Bremy¹². W kronice tej autor nawiązał m.in. do dziejów Skandynawii, opisując często wrogie relacje jej mieszkańców z Sasami i plemionami słowiańskimi. Poza tym należy zwrócić uwagę na kronikę autorstwa biskupa meserburskiego Thietmara. Została ona spisana między 1012 a 1018 r. Obejmuje wydarzenia toczące się w Saksonii w okresie od IX w. do czasów współczesnych kronikarzowi. Jego relacje są szczególnie istotne przy opisie konfliktu Bolesława Chrobrego z cesarzem Henrykiem II. Polem walk, które wtedy wybuchły, były m.in. terytoria zamieszkałe przez słowiańskie plemiona, w coraz większym stopniu uzależnione od saskich feudałów¹³. Inną kroniką, która dostarczyła informacji na temat badanych tu problemów, jest *Kronika Słowian*. Została ona napisana między 1163 a 1172 r. przez Helmolda z Bosau (Bozowa)¹⁴. Opowiada dzieje Połabia, w tym głównie Sasów, ale też Duńczyków, usiłujących podporządkować sobie terytorium zamieszkałe przez słowiańskie plemiona Wagrian, Obodrytów czy Wieleatów od czasów Karola Wielkiego do lat 70. XII w. W źródle tym pojawiły się też wątki związane z duńskim podbojem Rugii i książętami pomorskimi, Bogusławem I i Kazimierzem I. Niedoceniana w polskiej literaturze przedmiotu jest kontynuacja kroniki Helmolda pióra Arnolda z Lubeki, omawiająca okres 1171–1209¹⁵. Dużo miejsca w jej treści zajmują dzieje księcia sasko-bawarskiego Henryka Lwa i innych

¹² *Magistri Adam Bremensis Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum*, hrsg. von B. Schmeidler (dalej: Adam z Bremy) [w:] *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicae separatim editi*, Bd. 2, Hannover–Leipzig 1919.

¹³ *Kronika Thietmara*, wyd. i tłum. M.Z. Jedlicki (dalej: Thietmar), Poznań 1955.

¹⁴ *Helmoldi presbyteri Bozoviensis Cronica Slavorum*, editio 3, hrsg. von B. Schmeidler (dalej: Helmold) [w:] *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi*, Bd. 32, Hannover 1937; *Helmolda Kronika Słowian*, tłum. J. Matuszewski, wstęp i kom. J. Strzelczyk, Warszawa 1974.

¹⁵ *Arnoldi Chronica Slavorum* ex recensione I.M. Lappenbergii, hrsg. von G.H. Pertz (dalej: Arnold) [w:] *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi*, Bd. 14, Hannover 1868.

princepsów niemieckich, którzy zwłaszcza po 1180 r. starali się zająć miejsce Welfa i przejąć po nim władze na terenach dawnej Słowiańszczyzny. Zwierchność nad Słowianami była jedną z przyczyn wojny prowadzonej przez królów duńskich z saskimi feudałami. Duże znaczenie dla niniejszego tematu mają *Czyny Duńczyków* pióra duńskiego kronikarza Saxo Gramatyka¹⁶. Zawiera ona opowieść o legendarnych dziejach władców skandynawskich, od czasów starożytnych, która kończy się na opisach wydarzeń z końca XIII w. Saxo Gramatyk korzystał przy tym nie tylko z dawnych sag skandynawskich, ale opisywał wydarzenia, które rozgrywały się w okresie jego życia. Kronika ta jest m.in. świadectwem długoletnich walk Skandynawów ze Słowianami z południowych wybrzeży Bałtyku.

Kierując się chronologią powstawania źródeł, które starano się wykorzystać w tej publikacji, trzeba przywołać w dalszej kolejności kronikę prowadzoną przy augustiańskim klasztorze lautensberskim (petersberskim) leżącym pod Halle nad rzeką Salą, określaną też jako *Chronicon Montis Sereni*¹⁷. Została ona napisana między 1223 a 1227 r., a obejmuje przede wszystkim dzieje ziem rządzonych przez Wettinów w latach 1025–1225. Przynosi ona świadectwa walk prowadzonych przez Wettinów między sobą, a także udział przedstawicieli tego rodu w usunięciu z Saksonii władzy Henryka Lwa. W niej też znajdują się relacje m.in. o pomorskich najazdach na Łużyce i konfliktach z sąsiadami. Uzupełnieniem dla niej są często relacje zawarte w kronice z benedyktyńskiego klasztoru Reinhardsbrunn, który znajdował się w Turynгии¹⁸. Obejmuje ona informacje z lat 527–1338. Reprezentuje m.in. część dworskiej tradycji, która wykształciła się w otoczeniu landgrafów Turynгии. Ze względów na swe związki z Turynгии sięgnięto również

¹⁶ Saxonis Grammatici Gesta Danorum, hrsg. von A. Holder (dalej: Saxo), Strassburg 1886.

¹⁷ Chronicon Montis Sereni, hrsg. von E. Ehrenfeuchter [w:] Monumenta

Germaniae Historica (dalej: MGH) Scriptores (dalej: SS), Bd. 23, Hannover 1874.

¹⁸ Chronica Reinhardsbrunnensis, hrsg. von O. Holder-Egger [w:] MGH SS, Bd. 30/1, Hannover 1896.